

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОВІТОВИХ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В 60-90-Х РОКАХ ХІХ СТ.

В статті розглядаються особливості діяльності повітових земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення в 60-90-х рр. ХІХ ст. Особлива увага приділяється діяльності повітових земств із вироблення заходів, здатних оптимізувати процес видачі хлібних позичок населенню під час неврожайів. Аналізуються причини невдач земських діячів у цьому напрямку.

Ключові слова: Чернігівська губернія, повітові земські установи, сільська громада, хлібна позичка.

Актуальність даної розвідки зумовлена, насамперед, потребою наукового осмислення ролі земських установ Чернігівської губернії у вирішенні питання продовольчого забезпечення населення, необхідністю визначення специфіки земської діяльності в продовольчій сфері упродовж 60-90-х рр. ХІХ ст. Аналіз праць сучасних дослідників земської історії демонструє, що об'єктом їхньої уваги виступає, перш за все, соціально-економічна, культурно-просвітницька та самоврядна діяльність земських установ [1; 2; 3]. Натомість така важлива складова діяльності земств, як заходи, спрямовані на вирішення продовольчого питання, не знайшла свого повного відображення у вітчизняній історіографії. Зауважимо, що розробкою цього питання в контексті дослідження соціально-економічної діяльності земських установ в Україні займалася О. Обметко [4]. Проблема продовольчого забезпечення населення Російської імперії привертає до себе увагу зарубіжних дослідників, зокрема, К. Мацузато, який здійснив ґрунтовний аналіз основних елементів сільської хлібозапасної системи, окреслив її завдання, а також схарактеризував діяльність земських установ у напрямку вирішення продовольчого питання [5].

Метою нашої статті є розгляд особливостей діяльності повітових земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення в 60-90-х рр. ХІХ ст., адже саме на них 1864 р. держава поклала обов'язок здійснення безпосереднього контролю за організацією продовольчої справи на повітовому рівні. Зважаючи на багатовекторність проблеми, в даній розвідці ми зосередимо увагу на такому її аспекті, як діяльності повітових земських установ у напрямку оптимізації процесу видачі хлібних позичок селянам у неврожайні роки.

Відомо, що з 1864 р. повітові земські установи мали наглядати за станом хлібозапасних магазинів сільських громад, у яких зберігалися натуральні припаси їхніх членів, а також стежити за тим, щоб сільські сходи не порушували правил, які регла-

ментували порядок зберігання та використання у неврожайні роки цього «резерву». Внаслідок того, що держава заборонила земцям видавати будь-які розпорядження, які стосувалися зміни порядку внесення, зберігання та використання натуральних припасів, селяни часто-густо вдавалися до хаотичного й безпідставного розбору хліба з магазинів. Більш того, в багатьох випадках вони вважали, що позички, видані з хлібозапасних магазинів, взагалі не потрібно було повертати [6, 69]. Деякі з селян розраховували на те, що їхній борг повертатимуть діти [7, 17]. Стурбовані неконтрольованою видачею продовольчих позичок, чимало земств Російської імперії подали клопотання урядові про зміну механізму видачі позичок сільському населенню [8, 193]. Так, наприклад, Чернігівське губернське земство обстоювало думку про те, що видача хліба з хлібозапасного магазину мала починатися лише після затвердження повітовою земською управою наданих їй громадських присудів, попередньо засвідчених волосними правліннями [9, 46-47]. Під тиском об'єктивних обставин держава в 60-х рр. визнала за необхідне установити наступні правила видачі позичок із хлібозапасних магазинів: видача позичок у обсязі, що не перевищував половини наявного в магазині хліба, мала здійснюватися з дозволу повітової земської управи, а у випадку необхідності видачі позичок із другої половини наявних натуральних припасів відповідний дозвіл мала надати губернська земська управа [10, 358; 11, 313-314].

Однак надання земствам права втручатися в процес видачі позичок із хлібозапасних магазинів значно погіршило їхні відносини з сільською громадою, члени якої, самотужки дбаючи про стан, ремонт, охорону своїх хлібозапасних магазинів, а також про їхнє своєчасне наповнення хлібом [12, 244, 247-248] не розуміли, чому земські установи, які не допомагали засіювати, обробляти селянські лани, ремонтувати приміщення хлібозапасних магазинів, оплачувати працю сторожів та наглядачів, мали право втручатися в процес видачі хлібних позичок. Позиція ж земців була протилежною. До того ж, вони майже відразу помітили той факт, що в випадку відсутності належного контролю з їхнього боку ті члени сільської громади, які дійсно потребували продовольчої допомоги, могли ніколи її не отримати. Так закон долучив до процесу накопичення хлібних припасів сільської громади як бідних, так і заможних її членів. Однак, зрозуміло, що в більшості випадків наповнення хлібозапасних магазинів було справою рук заможних членів сільської громади. Незважаючи на це, скористатися продовольчою позичкою могли лише ті селяни, які не мали «хліба насущного», фактично – найбідніші члени сільської громади. Закон суворо забороняв поголовний розподіл хліба між членами сільської громади, покладаючи відповідальність за його

порушення на сільське начальство [13, 252].

Такий підхід до процесу видачі продовольчих позичок викликав невдоволення заможних членів сільської громади, адже внаслідок існування кругової поруки саме вони повинні були повертати позички, видані з хлібозапасних магазинів їхнім бідним односельцям, якщо останні не мали змоги самостійно ліквідувати свій борг [14, 253]. Відтак часто-густо в сільській громаді панувало негласне правило: у випадку необхідності правом на отримання продовольчої позички користувалися лише ті члени сільської громади, які регулярно зсипали хліб до магазину. Тобто хлібні припаси з громадських перетворювалися на приватні [15, 115], а хлібозапасні магазини слугували лише тимчасовим приміщенням для зберігання хліба, який належав конкретним особам. Користуючись своїм впливом, заможні члени сільської громади чинили тиск на сільського старосту та волосного старшину, які повинні були пильнувати, щоб до громадського присуду потрапляли лише прізвища тих, хто дійсно потребував продовольчої допомоги [16, 244, 247-248]. Однак заможні члени сільської громади змушували сільських старост та волосних старшин включати й їхні прізвища до присуду, погрожуючи відмовою його підписання. Показово, що навіть, коли присуд складався з дотриманням усіх вимог, після того, як сільська громада отримувала позичку, хліб розподілявся між усіма її членами. Траплялися випадки, коли незаможні члени сільської громади взагалі не включалися до громадських присудів, а заможні члени, отримавши позичку, видавали її бідним односельцям за умови повернення «з відсотками» [17, 33-35] або продавали хліб за завищеними цінами [18, 38-39]. Інколи селяни, як тільки дізнавалися про складання громадського присуду, «для замилювання очей» відбирали ключі в сільського старости та грабували хлібозапасні магазини. При цьому ні в кого з представників «влади» не вистачало сміливості притягнути якогось селянина до відповідальності за «грабунок приватної власності» [19, 55-57].

Земці Чернігівської губернії прагнули до більш справедливого розподілу позичок із хлібозапасних магазинів. Своє першочергове завдання вони вбачали в упорядкуванні процесу їхньої видачі. Одним із варіантів розв'язання цієї проблеми була перевірка земцями присудів сільських громад, на чому, до речі, наполягало й законодавство. Так, повітові земські управи після отримання присуду сільської громади були зобов'язані безпосередньо на місці перевірити майнове становище тих її членів, які претендували на отримання позички, а також скласти відповідний акт обстеження. Однак, як виявилось згодом, організувати повноцінну перевірку громадських присудів сільських громад земцям, головним чином, внаслідок нестачі «вільних робочих рук» було дуже важко. Незважаючи на те, що деякі

повітові земства намагалися дотримуватися букви закону й ретельно перевіряли громадські присуди, в результаті чого до них потрапляли лише ті, хто дійсно потребував продовольчої позички [20, 33; 21, 51-52], в більшості випадків перевірка громадських присудів безпосередньо в населеному пункті виявлялася цілковитою фікцією. Крім того, заможні селяни завжди мали можливість приховати свої хлібні припаси та продемонструвати допитливому земцю своє вкрай «сутужне» становище [22, 68-69]. Таким чином, земським діячам не залишалося нічого іншого, як оперувати інформацією, зафіксованою в громадських присудах та засвідченою волосним старшиною. Однак волосні правління на чолі з останнім не могли стати земцям надійними помічниками під час вирішення питань, пов'язаних із продовольчим забезпеченням населення. Користуючись тим, що земці не мали на них жодних важелів впливу, волосні правління відкрито ігнорували прохання повітових земських управ [23, 161], не перевіряли громадських присудів про видачу позичок [24, 29-32], не вели ніякої поточної документації, яка б фіксувала видачу хліба з магазинів [25, 22; 26, 210, 215], приховуючи в такий спосіб власні махінації, пов'язані з нецільовим використанням хлібних припасів [27, 78; 28, 193-194]. Траплялися випадки, коли волосні старшини дозволяли видачу хлібних припасів із хлібозапасних магазинів, не чекаючи дозволу повітової земської управи [29, 188].

Низький рівень матеріального добробуту населення Чернігівської губернії, низка неврожайних років, починаючи з 1867 р., відсутність належного контролю за видачею продовольчих позичок у відносно благополучні роки, відсутність у практиці повітових земських управ єдиної схеми обліку хлібних припасів призвели до значного зменшення останніх (наприклад, у 80-х рр. виявилось, що населення Мглинського повіту втратило 97 % хлібних припасів, Суразького – майже 4/5) [30, 36]. З метою упорядкування процесу видачі позичок земці ще наприкінці 70-х рр. наполягали на необхідності ліквідації їх «філантропічного начала», надання їм оборотного характеру. Позички з хлібозапасних магазинів, на думку земських діячів, мали видаватися на постійній основі всім бажаним їх отримати, незалежно від мети, яку переслідував позичальник, та його майнового стану. Земці були впевнені, що такий спосіб видачі позичок відучив би селян від самовільного розбору хліба та сприяв би виробленню в них рис «підприємництва» та «винахідливості» [31, 53]. Інтереси найбільш бідних селян, яким громада могла відмовити у видачі позички, обстоювали Борзнянські повітові земські збори. На початку 80-х рр. вони порадили звертатися таким особам безпосередньо до земської управи, члени якої після обстеження матеріального становища нужденного приймали відповідне рішення й особисто слідували за тим, щоб продовольча позичка дійшла до свого

адресата [32, 35-36]. У свою чергу, Суразьке повітове земство наголошувало на необхідності залучення до процесу складання списків осіб, що потребували позичок, членів повітової земської управи [33, 1-2]. Після запровадження 1889 р. інституту земських начальників Глухівські повітові земські збори наполягали на тому, щоб дозвіл на видачу позичок із другої половини хлібних припасів, які зберігалися в хлібозапасних магазинах, надавала не губернська земська управа, а повітові земські управи та земські начальники [34, 368-369]. Однак всі ці проекти, на жаль, не могли кардинально змінити механізм видачі позичок, оскільки, як зауважив у своєму зверненні до земських гласних голова Борзнянських повітових земських зборів, «доки до існуючих правил не будуть внесені зміни, до тих пір нічого не зробіть» [35, 39]. Відомо, що всі земські клопотання про реорганізацію хлібозапасної системи, які мали більш-менш важливе значення, уряд відхиляв [36, 100], вважаючи її такою, що повністю відповідала поточному моменту.

Отже, діяльність повітових земських установ Чернігівської губернії у напрямку покращення продовольчого забезпечення населення в 60-90-х рр. XIX ст. шляхом оптимізації процесу видачі хлібних позичок під час неврожаїв виявилася мало ефективною, що було обумовлено, перш за все, існуючим законодавством, яке, з одного боку, змушувало повітові земства наглядати за тим, щоб сільська громада не порушувала існуючих правил накопичення та використання хлібних припасів, однак, з іншого боку, позбавило земців владних повноважень щодо її членів. Відтак, незважаючи на те, що теоретично кожен елемент сільської хлібозапасної системи на повітовому рівні мав перебувати під наглядом повітового земства, яке повинно було пристосувати продовольче законодавство до місцевих потреб та скерувати в потрібному напрямку діяльність сільської громади з продовольчого забезпечення своїх членів, на практиці ні за одним із елементів сільської хлібозапасної системи земцям так і не вдалося встановити повноцінний контроль.

Посилання

1. Горохов С.В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на початку XX століття : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Горохов Сергій Вікторович. – К., 2008. – 218 с.
2. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття / О.А. Редькіна. – К.: Купріянова, 2008. – 192 с.
3. Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.
4. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х років XIX ст.) : дис. ... кандидата іст.

наук : 07.00.01 / Обметко Оксана Миколаївна. – К., 2002. – 204 с.

5. Маузо К. Сельская хлебозапасная система в России 1864–1917 годы / К. Маузо // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 185-197.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 807, оп. 1, спр. 2316, 78 арк.
7. ДАЧО, ф. 734, оп. 1, спр. 131, 22 арк.
8. Карышев Н. Земские ходатайства 1865–1884 гг. / Н. Карышев. – М.: Издание книжного магазина А.А. Ланга, 1900. – 272 с.
9. Журналы заседаний Черниговского Губернского Собрания 1866-го года с 25 ноября по 15 декабря. – [Б.м. : б.и.], [б.г.]. – 90 с.
10. Ск. Продовольствие народное / Ск. // Энциклопедический словарь. Изд. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1898. – Т. XXV. – С. 354-361.
11. Временные правила для земских учреждений по делам о народном продовольствии. (Св. зак. т. XIII, уст. нар. прод., по прод. 68 г.) // Мыш М.И. Положение о земских учреждениях со всеми относящимися к нему узаконениями / М.И. Мыш. – СПб.: издание неофициальное, 1875. – С. 312-325.
12. Правила устава о обеспечении народного продовольствия (т. XIII, изд. 1889 г.) // Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года и дополнительные к нему постановления об отдельных отраслях деятельности земства / [сост. Н. Воеводский и барон Ю. Икскуль]. – СПб.: [В государственной типографии], 1890. – С. 243-273.
13. Там само.
14. Там само.
15. По вопросу об устройстве центральных хлебных магазинов // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1876. – № № 9, 10, 11 и 12 (сентябрь, октябрь, ноябрь и декабрь). – С. 110-118.
16. Правила устава о обеспечении народного продовольствия...
17. Народное продовольствие // ЗСЧГ. – 1882. – № 11 (ноябрь). – С. 33-36.
18. Журналы XXVII очередного Борзенского Уездного Земского Собрания 1891 года. – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1892. – 141 с.
19. Прения по продовольственному вопросу в общем собрании И. В. Э. Общества. (Стенографический отчет) // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1898. – Том первый. – Кн. 3. – С. 1-149.
20. Журналы XVI очередного заседания Борзенского уездного земского собрания 1880 года. – Нежин: В Типографии Е.Ф. Венгера, 1881. – 98 с.
21. Вопрос о народном продовольствии в Черниговском уезде – в Черниговском Уездном Земском Собрании // ЗСЧГ. – 1881. – № 6 (июнь). – С. 50-55.
22. Народное продовольствие // ЗСЧГ. – 1882. – № 1 (январь). – С. 61-70.
23. Вопросы о народном образовании, сельских хлебных запасах, подводной повинности и друг. в Черниговском Уездном Земском Собрании. (Из журн. очередных и чрезвычайных заседаний Черниговского Уездного Земского Собрания) // ЗСЧГ. – 1872. – № 7 (июль). – С. 130-164.
24. Записка, представленная в Черниговскую губ. земск. управу, 22 мая 1881 г., г. председателем ее после посещения им Стародубского, Мглинского и Суражского уездов для удостоверения на месте о нуждах поселян в продовольствии и семенах на яровые посеvy, а также в правильности раздачи пособий // ЗСЧГ. – 1881. – № 5 (май). – С. 26-36.
25. Журналы чрезвычайного и очередного Кролевецкого уездного земского собрания 1882 года. Смета и раскладка на 1883 год. – [Б.м. : б.и.], [б.г.]. – 244 с.
26. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1875–76 год. – Чернигов : Земская Типография, 1876. – 407 с.
27. Журналы очередных заседаний Черниговского

Губернского Земского Собрания 1868 г. – Чернигов: В Ильинской Типографии, [б.г.]. – 192 с.

28. Земская медицина, хлебные продовольственные запасы и народное образование в Стародубском уезде. (Из отчета Стародубской Уездной Земской Управы за 1871-72 г.) // ЗСЧГ. – 1872. – № 8 (август). – С. 189-197.

29. Земская медицина, народное образование и состояние народного продовольствия в Кролевецком уезде // ЗСЧГ. – 1872. – № 8 (август). – С. 177-189.

30. По вопросу о народном продовольствии // ЗСЧГ. – 1885. – № 3-й и 4-й (март и апрель). – С. 31-58.

31. Народное продовольствие // ЗСЧГ. – 1877. – № № 5, 6, 7 и 8 (май, июнь, июль и август). – С. 50-62.

32. Народное продовольствие // ЗСЧГ. – 1882. – № 11 (ноябрь). – С. 33-36.

33. Народное продовольствие // ЗСЧГ. – 1882. – № 12 (декабрь). – С. 1-2.

34. Свод постановлений Уездных Земских Собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1898 г. / [сост. Д. Н. Недточаев ; ред. С. И. Лашкевич]. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1900. – 474 с.

35. Журналы XXVII очередного Борзенского Уездного Земского Собрания 1891 года. – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1892. – 141 с.

36. Карышев Н. Вказ. праця.

Петровская Ю.М. Особенности деятельности уездных земских учреждений Черниговской губернии по продовольственному обеспечению населения в 60-90-е гг. XIX ст.

В статье рассматриваются особенности деятельности уездных земских учреждений Черниговской губернии по продовольственному обеспечению населения в 60-90-е гг. XIX ст. Особенное внимание уделяется деятельности уездных земств по выработке мероприятий, способных оптимизировать процесс выдачи хлебных ссуд населению во время неурожая. Анализируются причины неудач земских деятелей в этом направлении.

Ключевые слова: Черниговская губерния, уездные земские учреждения, сельская община, хлебная ссуда.

Petrovska Yu.M. Features of activity of povit zemstvo establishments of Chernihiv province in food providing of population in the 60-90th of the XIX-th century

The article reviews the features of activity of povit zemstvo establishments of Chernihiv province in food providing of population in the 60 – 90-th of the XIX-th century. The special attention is applied to the activity of povit zemstvos in formation of measures, able to optimize the process of delivery of grain loans for population during crop failures. Reasons of failures of zemstvo figures in this direction are analysed.

Key words: Chernihiv province, povit zemstvo establishments, rural community, grain loan.

24.03.2012 р.

СУДОВІ ПОВНОВАЖЕННЯ ЗЕМСЬКИХ НАЧАЛЬНИКІВ ТА ЗАСОБИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті, в контексті проблеми реформування системи управління та суду Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., розглядаються питання про обсяг судових повноважень земських начальників та засоби їх реалізації.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівська губернія, судова система, земські начальники, судові повноваження, селянство.

Українські землі, на різних етапах інкорпоровані до Російської імперії, у другій половині XIX ст. перебували під впливом змін, котрі на тривалий час визначили напрямок історичного розвитку. Визначальними у цьому плані стали реформи 1860-1870-х рр. Однак практична їх реалізація виявила цілий комплекс проблем, пов'язаних як із масштабністю перетворень, так і з їхньою паліативністю, відтак на 80-90 рр. XIX ст. припадає період кореляції, котрий був позначений впливом більш консервативної стратегії державного управління. Досить показовим у цьому плані було запровадження 1889 р. інституту земських дільничних начальників, котрий був наділений як адміністративними, так і судовими повноваженнями. Саме таке поєднання повноважень та становий характер інституту (посаду земського начальника могли обіймати місцеві спадкові дворяни за участі дворянської корпорації) зумовили досить критичне ставлення до нього з боку частини сучасників [1; 2; 3], та визначили віднесення його до розряду найбільш реакційних заходів уряду Олександра III представниками радянської історіографії [4; 5; 6; 7]. Однак аналіз практичної діяльності земських начальників дозволяє зробити висновок, що у період значних трансформацій російського суспільства інститут сприяв вирішенню ряду важливих проблем як у системі місцевого управління, так і у судочинстві.

Зважаючи на потребу більш об'єктивного підходу до питання місця та ролі інституту земських начальників у системі місцевого суду періоду 1890-1912 рр., залучивши переважно документальні джерела, розглянемо їхні судові повноваження та вкажемо на межі реалізації на прикладі діяльності земських начальників Чернігівської губернії.

У першу чергу слід наголосити, що компетенція земських начальників у галузі судочинства поширювалася на усіх жителів дільниці, незалежно від їхнього статусу. Великі міста та містечка не входили до дільниць земських начальників і судову владу в них здійснювали міські судді. Це був значний поступ у питанні подолання становості у системі суду. Зважаючи на це, 1889 р. до законів про стани та Загального